

ZAPOROG KAZAKLARININ GÜNEY KARADENİZ SAHİLLERİNE DÜZENLEDİKLERİ SEFERLER

Ferhat TURANLI*

Özet

Konu ile ilgili Ukrayınca ve Türk Osmanlı yazılı kaynaklarına göre yapılan araştırmalar ele alınmaktadır. 'Kazak' sözcüğünün terim anlamı, Zaporog Kazaklarının askeri ve siyasi örgüt olarak teşkil etmeleri izah edilmektedir. Sözü edilen yöntemli bilimsel çalışmada adı geçen kazakların Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu Karadeniz kıyılarındaki topraklarına saldırılarından, ayrıca Güney Karadeniz sahillerindeki şehir ve kalelere düzenledikleri seferlerin nedenleri ve sonuçları hakkında bilgiler verilmektedir. Kazak şaykalarının deniz yollarıyla Özi, Aksu, Turla ve Tuna nehrlerinin aşağı kısımlarındaki Türklerin sahip oldukları topraklara düzenledikleri devamlı saldırılardan bahis olunmaktadır. Vurgulanması gereken hadiselerden biri de, Ukrayna kazak ordusunun yaptıkları baskınlar sonucu Osmanlı İmparatorluğunun ağır kayıplar vermesi, ayrıca çok insanın esir düşmesi, saldırılar yaptıkları alanlardaki kalelerin ele geçirilmesi ve mülklerinin talan edilmesi gibi konulara da dikkat çekilmektedir.

Anahtar sözcükler: Türk, Kazak, Zaporog, Karadeniz, Sefer

ПОХОДИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ПІВДЕННІ БЕРЕГИ ЧОРНОГО МОРЯ

Анотація

У зв'язку із дослідженням зазначено наголошується на значущості відомостей українських та турецьких писемних джерел. Обговорюється тлумачення термінологічного значення слова «козак», а також пояснюються обставини виникнення та розвитку Запорозького козацтва як військово-політичної організації. У цьому науковому дослідженні говориться про напади згаданих козаків на чорноморські прибережні землі Османської держави, зокрема йдеться про причини та

* Doç. Dr., 'Kyiv-Mohyla Akademisi' Ulusal Üniversitesi İnsani Bilimler Fakültesi öğretim üyesi

наслідки походів, здійснених козаками на міста й фортеці, розташовані на південних берегах Чорного моря. Повідомляється про тривали походи козацької флотилії морськими шляхами та про володіння, що були розташовані в низовинах річок Дніпра, Буга, Дністра та Дунаю. Щодо досліджених подій, зокрема, наголошується, що в результаті наступу козацького війська України Османська держава зазнавала важких втрат, а саме: чимало людей потрапили в полон, міста й фортеці були захоплені, а нерухоме майно було знищено або зруйновано.

Ключові слова: козак, тюрк, запорозький, Чорне море, похід

MILITARY MARCHES OF THE ZAPORIZHIA COSSACKS TO THE SOUTHERN SHORES OF THE BLACK SEA

Abstract

On the base of the study there is underlined the importance of the data available in the Ukrainian and Turkish sources. There is discussed the terminological meaning of the word "Cossack", as well as explained the circumstances of the development of the Zaporizhia Cossacks as a military and political organisation. Our scientific study deals with the attacks of Ukrainian Cossacks on the shore areas of the Black Sea that belonged to the Ottoman Empire, and in particular we consider the reasons and consequences of the attacks of Cossacks on the cities and towns as well as fortresses located on the southern shore of the Black Sea. It is informed about long-lasting marches of the Cossack Fleet along the marine routes and about the subordinated lands located in the low areas near the rivers of Dnieper, Buh, Dniester and Danube. As for the events having been studied there is underlined that resulting from an attack of the Ukrainian Cossack Army The Ottoman Empire had serious losses, and in particular: quite a lot of people were captivated, cities and towns were conquered and gained, the possessions were destroyed.

Key words: Cossack, Turk, Zaporozian, Black Sea, a military march

Вступ

Значущість теми нашого дослідження полягає в тому, що вивчення українсько-козацького фактору в історії османської доби Туреччини має важливе значення для об'єктивного висвітлення північного вектору зовнішньої політики Османської держави, зокрема в контексті морських походів запорозьких козаків на південні береги Чорного моря. Відображення в українських та турецьких писемних джерелах значення «козацького чинника» в розвитку військово-політичної ситуації в Північному та Південному Причорномор'ї на початку XVII століття має неабияке значення для здійснення ґрунтовного дослідження проблематики, пов'язаної з темою зазначеного дослідження.

Introduction

The importance of our study is obvious, as studying the Ukrainian Cossack factor in the history of the Ottoman period of Turkey is very important for highlighting the northern vector in the foreign policy of the Ottoman state, particularly the marine marches of Zaporozian Cossacks to the southern shore of the Black Sea. The presented in the Ukrainian and Turkish written sources of the meaning of the "Cossack factor" in the development of the military and political situation in the Northern and Southern Near Black-Sea Area in the

beginning of the 17th century is of a significant importance in terms of making a elaborate study of the problems related to the theme of the said study.

* * *

Актуальність розглядуваної теми полягає у тому, що із загального обсягу відомостей з українських та турецьких рукописних документів дослідженої нами історичної доби, що містять інформацію з історії козацько-гетьманської України, заслуговує на особливу увагу джерельний матеріал, який висвітлює обставини формування політичного та воєнного союзу Війська Запорозького з Кримським ханством. Адже, саме ця історична подія, на наш погляд, стала зовнішнім чинником, який вагомо вплинув на подальшу історичну долю України. Справді, залучення цього джерельного матеріалу до досліджень вітчизняної історії першої половини XVII століття надає можливість виявити трансформацію взаємин між козацько-гетьманською Україною та Кримським ханством від суто ворожих до союзницьких, а отже – простежити основні етапи формування й зовнішню спрямованість військово-політичного союзу, сформованого названими державами.

Виконання визначеного завдання, на нашу думку, має відбуватися з урахуванням факту загострення військово-політичної ситуації, що відбулося у Причорномор'ї на початку XVII століття. У науковій літературі висловлено думку про те, що зазначене явище було викликане двома чинниками, першим з яких стало посилення на межі XVI та XVII століть суперечностей у названому регіоні між Османською імперією та Річчю Посполитою. Предметом цих суперечностей були прибережні райони Північного і Західного Причорномор'я, та землі Богдану¹, за володіння якими між названими державами у визначений нами час точилися війни². Другим чинником, який значною мірою посприяв загостренню військово-політичної ситуації у Причорномор'ї, було значне зростання кількості вторгнень у причорноморські володіння Високої Порти військово-морських загонів українських козаків, що стало наслідком посилення Запорозького козацтва. Унаслідок цього історичного явища турецьке «Mare Nostrum» перетворилося на арену тривалих морських війн³. Про зростання значення «козацького фактору» в міжнародних відносинах на початку XVII століття свідчить той факт, що в зазначений час збройні формування запорозьких козаків з 1604 року використовувалися у війні між Австрійською та Османською імперіями у складі як австрійської армії, так і збройних сил Високої Порти. Важливо зазначити, що запорозькі козаки у зовнішній політиці Габсбургів розглядалися не тільки як допоміжна військова сила. «Козацький фактор» мав для них стратегічне значення також для посилення впливу на зовнішню та внутрішню політику Речі Посполитої з метою заволодіння польським трон⁴. Подальший розвиток досліджуваної нами

1 «Богдан» – назва, якою у Високій Порті означалися землі Молдови й Румунії, які в 1455 році султаном Мехмедом II обкладал податком, і на початку XVII століття являли собою територію підвладну Османській імперії. Див.: Türk Ansiklopedisi, Boğdan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1976, Cilt 8, s. 321–322.

2 Collectanea z Dziejopisów Tureckich Rzeczy do Historii Polskiej Służących. Z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez J.J. Sękowskiego Profesora zwyczajnego języków Wschodnich w Cesarskim Uniwersytecie S. Petersburskim, Tom Pierwszy z Rycinami, w Warszawie Nakładem Zawackiego i Węckiego Uprzywilejowanych Drukarzy i Xiegarzy Dworu Królestwa Polskiego, 1824, s. 123–129.

3 Финкель, К. История Османской империи: Видение Османа: [пер. с англ.] / Кэролайн Финкель. — М.: ФСТ, 2010. — С. 254–255, 274. — 829, [3] с.

4 Mária Ivanics, Nimçe İmparatoru Hizmetinde Bulunan Kazak Kuvvetleri (1593–1606), Szeveget / Macaristan [1995], s. 5–7 (рукопис цієї роботи зберігається в нашому особистому архіві). Про посилення військово-політичної діяльності козацтва за межами Речі Посполитої в 1594–1595 рр. (Леп'явко Сергій. *Козацькі війни* / Сергій Леп'явко. — Чернівці, «Сіверянська думка», 1996. — С. 93–130. — 285 с.).

військово-політичної ситуації докладно відображений у джерельному матеріалі османсько-турецьких писемних документів визначеної історичної доби. Зокрема, здійснений нами джерелознавчий аналіз текстів турецьких літописів, у тому числі літопису Катіба Челебі, який має назву *فذلکة کاتب چلبی* («Fezleke-i Kâtib Çelebi»), уможливив виявлення того історичного факту, що запорозькі козаки здійснювали морські походи Чорним морем, досягаючи при цьому до Дунаю. Із тексту названого історичного документу було також встановлено, що в місяці «реджеб» 1013 року за літочисленням Гіджри (листопад – грудень 1604 року) козацьке військо здійснило збройний напад на турецьке портове місто Синоп, розташоване в центральній частині південного узбережжя Чорного моря в районі півострова Інджебурун⁵. Результатом цього нападу було захоплення й зруйнування фортеці зазначеного міста, захоплення великої кількості матеріальних цінностей та взяття в полон численних місцевих мешканців – жінок та дітей. Після цього запорозькі козаки одразу ж покинули зруйноване місто й повернулися назад. Згадані бойові дії козаків завдали Османській імперії настільки значних втрат, що турецький воєначальник Ібрагім-паша був уповноважений перехопити й покарати нападників. Перехопивши запорозьких козаків у районі гирла Дніпра, поблизу від Очакова, турецька флотилія завдала їм поразки. Внаслідок цього морського бою частина запорозького війська була знищена, решта захоплена у полон, а 20 полонених козаків було доставлено до Стамбула⁶. На основі аналізу зазначеного джерельного матеріалу варто зазначити, для командування військово-морськими силами Високої Порти був передбачуваним маршрут, яким запорозькі козаки поверталися на батьківщину після здійснення ними згаданого вище нападу на місто Синоп. Дійсно, створюється враження, що Ібрагім-паша здійснив засідку в тому самому місці, де, згідно з його розрахунками, обов'язково мали з'явитися переслідувані його флотилією воїни супротивника. Це міркування наводить на думку про те, що збройні вторгнення військово-морських загонів запорозьких козаків у причорноморські володіння Високої Порти на той час відбувалися досить часто і мали постійний характер. У зв'язку з цим вважаємо за важливе зазначити, що в іншому фрагменті тексту свого літопису, означеному назвою «Звістка про спорудження фортеці на обох берегах гирла ріки Озі [Дніпро]» (بناء), датованому місяцем «реджеб» 1013 року за літочисленням Гіджри (листопад–грудень 1604 року)⁷, Катіб Челебі повідомив про спорудження одразу ж після розглянутої історичної події оборонних споруд з метою запобігання вільному виходу козацьких флотилій у Чорне море для здійснення своїх нападів на турецькі причорноморські прибережні володіння⁸. Свідченням того, що вторгнення морських збройних загонів запорозьких козаків представляли собою значну загрозу володінням Високої Порти у Причорномор'ї, є подана у дослідженому нами літописі інформація щодо датованого 1015 роком за літочисленням Гіджри (1606 роком) наказу султана Ахмеда I (роки правління: 1617–1603) текст якого міститься в розділі, що має назву «Відрядження командувача Іскендер-паші до козаків та відправлення листа до Трансильванії» (سردار اسکندر پشا بجانب قازاق و ارسال نامه باردل)⁹. У цьому документі повідомля-

5 Назване місто ще з часів античності здійснювало активну торгівлю з Кримом. Зокрема, саме від порту Сінопи починався прямий морський торговельний шлях через Чорне море до Херсонеса Таврійського та до міст Боспорського царства. Див.: *Крюков В.Г.* Ал-Х'варізм про «Сарматію – землю бурджанів» та сусідні з нею «країни» / *Віктор Григорович Крюков*. — Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — С. 144–145.

6 *فذلکة کاتب چلبی*. الجلد الاول. استانبول: جريدة حوادث مطبعة سنده طبع اولمئشدر سنة ١٢٢١هـ. — ص. ٨٥٣. — ٢١٤ ص.

7 *فذلکة کاتب چلبی*. الجلد الاول. استانبول: جريدة حوادث مطبعة سنده طبع اولمئشدر سنة ١٢٢١هـ. — ص. ٩٥٣-٨٥٣. — ٢١٤ ص.

8 Aycibin, Zeynep, Kâtib Çelebi. Fezleke: Tahlil ve Metin. I, II, III, Doktora Tezi, Hazırlayan: Zeynep Aycibin (20016076), Danışman: Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2007, s. 600–601.

9 *فذلکة کاتب چلبی*. الجلد الاول. استانبول: جريدة حوادث مطبعة سنده طبع اولمئشدر سنة ١٢٢١هـ. — ص. ٩٧٣-٨٧٣. — ٢١٤ ص.

ється про те, що весною зазначеного року Боснійський правитель Іскендер-паша був призначений командувачем війська, яке налічувало 15 тисяч піхоти та кінноти задля відтиснення військово-морських формувань запорозьких козаків, котрі виходили в Чорне море з метою здійснення руйнівних нападів у володіннях Високої Порти у Нижньому Подунав'ї, зокрема – на території Молдови. Далі в цьому документі¹⁰ говориться про те, що в результаті цієї воєнної кампанії польське та козацьке війська зазнали поразки, внаслідок чого країна Молдова була звільнена, а 5 (п'ять) сотень козацьких вояків були взяті в полон та відправлені до Стамбула. Зазначимо, що, на нашу думку, інформація про цю саму історичну подію подана також у датованому 1027 роком Гіджри (1618 рік за Р.Х.) розділі «Боснійський правитель Іскендер-паша (Милість Божа його душі), який завдав нищівний удар козацькому військовому табору, котрий напав на Молдову» (مرھوم اسکندر پاشا بوسنه بکار یکسی بغدادنه مستولی اولان قزاق طابورین) літопису Печеві Ібрагіма Ефенді¹¹. Згідно з останнім, 40-тисячне польсько-українське військо на чолі з «руським» اوروس (козацьким) командиром на ім'я «Корський» قورسقی захопило Молдову, але зазнало поразки від очолюваної Іскендер-пашою турецької армії. Таким чином, Молдову було звільнено, і над цією країною був відновлений контроль з боку Османської імперії¹². «Копія восьмого листа, написаного на ім'я кримського хана з приводу козацьких руйнівників» (قریم خانى طرفنه قزاق اشقياسى خصوصنده يازيلان مکتوب سامينك صورتير) в якому турецький султан (очевидно Ахмед I) засуджує дії запорозьких козаків, котрі спільно з московитами чинили руйнівні напади на населені пункти, розташовані на узбережжі Чорного моря, зокрема – на території Кримського ханства. Для відбиття цих нападів за наказом султана на допомогу кримському ханові були відправлені тридцять військових кораблів. Окрім того, було наголошено на готовності відрядити в його розпорядження значні збройні сили, які передбачалося передислокувати з Дніпровського ейалету, Молдови, Добруджи та Сілістри¹³, і які мав очолити досвідчений командир¹⁴.

Отримана інформація свідчить про те, що українські козаки в першій половині XVII століття представляли собою відчутну військово-політичну силу, значущість якої у протистоянні Речі Посполитої і Османської імперії визнавалася обома сторонами. При цьому підтверджується міркування, згідно з яким вільне козацтво, незважаючи на те, що воно по суті для Речі Посполитої було «непередбачуваним, неспокійним елементом», без якого, одначе, названій державі не можна було обійтися у справі

10 Подаємо назву цього документу турецькою: İskender Paşa Kazak Tarafına Serdar [Tayin Edildi] ve Erdel'e Mektup Gönderildi.

11 تاریخ پچوي. الجلد الثانی. استانبول: مطبعة عامه ۳۸۲۱۰ — ص. ۶۴۳-۸۴۳. — ۷۸۴ ص.

12 Підтвердженням нашого міркування про те, що у даному фрагменті повідомляється про ту саму історичну подію, що описана у літописі Катіба Челебі, є наявність у назві розглянутого розділу фрази مرهم, тобто «Милість Божа його душі» – свідчення того, що описувана подія відбулася в минулому, тобто у 1606 році.

13 Добруджа – історична область, що знаходиться на кордоні між Румунією та Болгарією (північна частина Добруджі входить до складу Румунії, а південна – до Болгарії). Зі сходу на захід її територія простягається від західного узбережжя до Балканських гір. У 1417 році ця історична область стала володінням Османської імперії, мав статус санджаку чи ейалету. Добруджа зазнавала численних нападів з боку угорців, валахів та українських козаків. У час правління султана Байєзіда II (1481–1512 роки) названа область разом зі своїм адміністративним центром, містом Сілістрою, була приєднана до Румелійського бейлербейліку*, але у зв'язку з численними нападами на його територію запорозьких козаків, за правління султана Мурада III (1574–1595 роки), а саме у 1593 році, Добруджа була приєднана до Дніпровського бейлербейліку. Див.: Türk Ansiklopedisi, Dobruca, Cilt XIII, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 405–406, 511 s.

*Військова адміністрація у великих ейалетах Османської імперії. Посадова особа, яка керувала зазначеною військовою справою, називався «беглербегі».

14 فریدون بك. مجموعه منشآت السلاطين. الجلد الثانی. — ص. ۱۵۵۰. اوجيوز تسخه تقويمخانه عامره ده زيور دستگاه طبع و تمثيل و بين ايکيوز التمش ۱۲۲۱ سنه هـ.ک اواخر ربيع الاخرنده رسیده حد تکميل اولمشدر. — ۹۱۵ ص.

захисту своїх кордонів¹⁵. Про статус козацьких збройних загонів стосовно Речі Посполитої йдеться в наступній частині літопису Катіба Челебі, що має назву «Прибуття польського посланця в Стамбул з проханням поновити мир» (امدنی قاصیدی له بآستانه و) (طجدیدی صلح) у 1016 році Гіджри (1607 рік)¹⁶. Зокрема, у названому документі повідомляється про те, що умовою відновлення миру та дружби між Річчю Посполитою та Османською Туреччиною було виконання вимоги, згідно з якою козацькі збройні сили, що перебували у підпорядкуванні Польщі, не повинні були чинити нападів на турецькі володіння. Ці відомості свідчать про використання урядом Речі Посполитої запорозьких козаків у своїй збройній боротьбі з Османською імперією. Саме дана обставина, згідно з зазначеним повідомленням, свідчить про велике значення «козацького фактору» в налагодженні мирних відносин між названими країнами.

Слід сказати, що про згаданий фактор говориться в іншій частині названого літопису, що називається «Підготовка до укладання мирного договору Іскендер-пашою» (ترتيب (مصالة اسکندر پاشا) і датованого 1016 роком за літочисленням Гіджри (1607/1608 рік)¹⁷. Зокрема, у цьому писемному документі повідомляється про шкоду завдану козацькими загонами прибережним турецьким володінням у Північно-Західному Причорномор'ї. Зокрема, говориться про те, що під час перебування Іскендер-паші з своїм військом в районі річки Дністер відбулися переговори з польською стороною щодо укладання мирного договору. У переговорних процесах розглядалися і питання про становище запорозьких козаків. Було зазначено, що головною причиною порушення миру у відносинах між вищезгаданими країнами були татарська спільнота й збройні загани українських козаків. Саме вирішення «козацького питання» було принциповою умовою для можливого укладання зазначеного договору, за яким передбачалось відбивати козацькі напади, перешкоджати виходу козацьких збройних сил з гирла Дніпра в Чорне море з метою забезпечення стабільності в Молдові, Валахії та Трансильванії, а також створення умови для вільної торгівлі Дунайським річковим шляхом. Таким чином, у текстах названого договору турецькою та польською, підписаного між Високою Портою та Річчю Посполитою 14 січня 1608 року¹⁸, а отже і в оригінальному тексті літопису Катіба Челебі, подана інформація, яка свідчить про одночасні збройні вторгнення запорозьких козаків та кримських татарів у нижньодунайські володіння Високої Порти, які представляли собою загрозу зовнішнім економічним інтересам названої держави¹⁹.

Відомості від Катіба Челебі, що містяться в іншій частині його літопису, а саме в розділі «Прибуття посланця з Польщі» (امادن الجی له) у 1018 році за літочисленням Гіджри (1609/1610 рік), свідчать про тривалість козацьких морських походів²⁰. Зокрема, в цьому місці говориться, що прибули до Стамбула з наближених польському королю кордонний секретар, адвокат і посланець на ім'я غرغوروفجی «Gorgorofci» (імовірно – Горгорович) з інформацією про те, що під час відбиття військом Речі Посполитої руйнівних нападів морських збройних загонів запорозьких козаків був скоєний напад на Польщу з боку кримськотатарського війська. З цього приводу великий везір Халіль-паша написав листа кримському ханові Джанібеку Гіраю з

15 Eickhoff Ekkehard, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700, München 1970, s.271, 495 s.

16 Aycibin, Zeynep, aynı eser, s. 539–540.

17 — ۳۸۵- ۳۸۴. ص. ۱۲۸۶ من رده من لوا عبط مدن و عبطم ثداوح قديرج : لوبن اتسا. لوالا دل چلا. یبل چ بتاك فلفلنف ص ۴۱۲

18 Aycibin, Zeynep, aynı eser, s. 628–629.

19 — ۳۸۵- ۳۸۴. ص. ۱۲۸۶ من رده من لوا عبط مدن و عبطم ثداوح قديرج : لوبن اتسا. لوالا دل چلا. یبل چ بتاك فلفلنف ص ۴۱۲

20 — ۳۹۴. ص. ۱۲۸۶ من رده من لوا عبط مدن و عبطم ثداوح قديرج : لوبن اتسا. لوالا دل چلا. یبل چ بتاك فلفلنف ص ۴۱۲

вимогою припинити напади підпорядкованих йому збройних сил на володіння Польщі, тому що такі дії суперечили мирному договору, укладеному Високою Портою з Річчю Посполитою²¹. Для нашого дослідження ці відомості є цікавими тим, що вони певною мірою відображують обоюсторонню зацікавленість Запорозької Січі та Кримського ханства у посиленні бойових дій проти названої країни, що наслідком чого стало координування бойових дій збройних сил вказаних державних утворень проти Речі Посполитої. При цьому варто зазначити, що кримськотатарське військо діяло всупереч укладеному раніше, і розглянутому нами вище, турецько-польському мирному договору.

Важливим для нас є відображення у досліджених нами османсько-турецьких рукописних документах того факту, що упродовж наступних трьох років, які минули від часу розглянутої історичної події, активність вторгнень військово-морських загонів запорозьких козаків у турецькі володіння не зменшилася, але ареал цих вторгнень дещо звузився. Така ситуація зберігалася також під час правління в козацькій Україні гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (1622–1614 роки). Тогочасна зовнішня військова активність запорозького козацтва була повністю спрямована проти Османської Туреччини²². Таке міркування підтверджується з текстів розпоряджень турецького султана посадовим особам, які перебували у причорноморських володіннях Високої Порти, а саме: «Наказ суддям Сілістри, Нігболу та Відня [про відправлення військової сили в [регіон] Дніпра] від 2 дня шеввала 1036 року Гіджри (16 червня 1627 року за християнським літочисленням)²³; «Наказ для судді та правителя Аккерману» від 10 дня місяця зількаде 1036 року Гіджри (23 липня 1627 року за християнським літочисленням)²⁴; «Наказ релігійній особі («молла») Синопа [з приводу оборони фортеці Синоп від нападу козацьких руйнівників] від 21 дня місяця джемазейілеввела 1037 року Гіджри (28 січня 1628 за християнським літочисленням)²⁵; «Наказ беглербегові [регіону] Дніпра (Нехай буде Його щасливе життя тривалим!) Ібрагіму» датований початком (перша декада) місяця рамадана 1037 року Гіджри (5–15 травня 1628 року за християнським літочисленням)²⁶; «Наказ головнокомандуючому [регіону] Дніпра Ібрагіму-папі (Наказ голов-

21 فذلکة کتاب چلبی. الجلد الاول. استانبول: جريدة حوادث مطبعة سنده طبع اول المشرق سنة ١٢٧١هـ. ص. ٤٩٣ — ٢١٤ ص.

22 Öztürk, Yücel, Özuden Tunaya: Kazıklar, 1. Baskı, İstanbul 2004, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, s. 341–342, 488 s. Ek: Harite.

23 2 [3] – Silistre ve Niğbolu ve Vidin sancaklarında vâkı‘ olan kâdîlara hüküm ki: «Наказ суддям Сілістрі, Нігболу та Відня [про відправлення військової сили в [регіон] Дніпра] датований (Hicrî: 2 Şevval, sene 1036) 2 дня шеввала 1036 року Гіджри (16 червня 1627 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, i. 4, XLII s., 121 s.

24 4 [5] – Akkirman kâdîsına ve mütesellimine hüküm ki: «Наказ судді та правителю Аккерману» датований (Hicrî: 10 Zilkade, sene 1036) 10 дня місяця зількаде 1036 року Гіджри (23 липня 1627 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, s. 5, XLII s., 121 s.

25 100 [118] – Sinob monlâsına hüküm ki: «Наказ релігійній особі («молла») Синопа [з приводу оборони фортеці Синоп від нападу козацьких руйнівників]» датований (Hicrî: 21 Şevval, sene 1037) дня 21 місяця шеввала 1037 року Гіджри (24 червня 1628 за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... s.69.

26 65 [80] – Beğlerbeğisi İbrâhîm dâme ikbâlühûya hüküm [ki]: «Наказ беглербегові [регіону] Дніпра (Нехай буде Його щасливе життя тривалим!) Ібрагіму-папі» датований (fi gutte-i Ramazânî'l-mübârek, sene 1037) початком місяця рамадана 1037 року Гіджри (приблизно 5 травня 1628 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın

нокомандуючому в Дніпровському [регіоні] Ібрагіму-паші [з приводу оточення фортеці Кафа військовими силами хана Мехмеда Гірая та калгая Шагіна Гірая спільно з козацькими нищівними загонами]]»²⁷ від 3 зількаде 1037 року Гіджри (5 липня 1628 року за християнським літочисленням); «Накази судцям міст Кафи, Судака, Тамані [з приводу позбавлення правом володіння Кримським ханством Мехмеда Гірая та його брата Шагіна Гірая через те, що вони принесли своєму населенню страждання] від 27 дня місяця шеввала 1037 року Гіджри (30 червня 1628 за християнським літочисленням)²⁸ та інші. Адже ці історичні документи містять інформацію про те, що на час сходження на трон Московського царства Михайла Романова (роки правління: 1645–1613) діяльність збройних сил запорозьких козаків обмежувалася лише нападами на прибережні райони Південного Причорномор'я, які були тоді підконтрольні Високій Порті. Ця обставина спричинила численні збройні сутички військових загонів українських козаків із збройними силами Високої Порти. У даному випадку ми не вважаємо за доцільне аналізувати спонукальні мотиви вторгнень військових формувань Запорозької Січі у причорноморські володіння Османської Туреччини, але маємо зазначити, що така військова активність є свідченням посилення воєнної організації українського козацтва та зростання військово-політичної ваги Запорозької Січі в названому регіоні Європи. Адже виявляється, що, на відміну від того козацького війська, що очолювалося Дмитром Корибут-Вишневецьким, бойові дії збройних формувань Запорозької Січі в першій половині XVII століття відбувалися задля досягнення своєї власної мети, але не з метою виконання завдань, поставлених з боку сусідньої держави. Такий висновок можна підтвердити на засадах джерелознавчого аналізу відомостей османсько-турецьких рукописних документів дослідженої нами історичної доби про низку серйозних нападів на володіння Високої Порти в зазначеному регіоні, здійснених під командуванням гетьмана Петра Сагайдачного. Найбільш значними з цих військових заходів були: вторгнення у володіння ердельських²⁹ магнатів та військових похід, що був здійснений в 1613 році до Килбуруна³⁰. Зазначимо, що вторгнення запорозьких козаків у причорноморські володіння Високої Порти були настільки загрозливими для останньої, що на боротьбу з ними уряд цієї держави змушений був виряджати досить значні за чисельністю збройні формування. Зокрема, проти очолюваних Петром Сагайдачним козацьких військово-морських сил, які атакували турецьку фортецю Очаків, захопивши при цьому шість турецьких вантажних кораблів і декілька човнів, була направлена потужна флотилія турецького військово-морського флоту³¹. Але, згідно з повідомленнями з османсько-турецьких літописів, а саме «Захоплення козаками «'ак» (عاق) фортеці Синоп, і у зв'язку з цим страчення Нусуг-паші» (عراق عاق سینوب قله سن اخراق ایتمکله نصوح پاشاتک سبب قتل اولدوغی فی سنه ۳۲۰۱) датованої

Nu.: 54. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... s. 47.

27 105 [123] – Özî Beglerbeğisi İbrâhîm Pasa'ya hüküm ki:, від (Hicrî: 3 Zilkade 1037) 3 зількаде 1037 року Гіджри (5 липня 1628 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628). — T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... s. 73–74.

28 101 [119] – Kefe ve Sudak ve Taman kâdılarına hüküm ki:, від від (Hicrî: 27 Şevval, sene 1037) 27 дня місяця шеввала 1037 року Гіджри (30 червня 1628 за християнським літочисленням). BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... s. 69–70.

29 Erdel – західна територія сучасної Румунії, також частина території Угорського королівства.

30 Kılburun – це словосполучення складається з двох слів: «kıl», що означає «волосся», та «burun» – «ніс»; назва фортеці (спорудженої тюрками у XV ст.), яка розташувалась в кінці півострова «у вигляді довгого гострого носа, схожого на волосся» (укр. м. «Кинбурнська коса»); північно-західна частина Кинбурнського півострова, що між Дніпро-Бугським лиманом і Чорним морем.

31 Öztürk, Yücel, Özüden Tunaya: Kazaklar ..., s. 342.

1023 роком за літочисленням Гіджри (1614 роком)³² літопису «Історія Печеві» Печеві Ібрагіма Ефенді³³, «Захоплення козаками Синопу» (استلاء قزاق بر سینوپ), датованої місяцем «реджеб» 1013 року за літочисленням Гіджри (листопад–грудень 1604 року) літопису «Підсумок історії» Мустафи Катіба Челебі³⁴ та «Історія Найіми» Мустафи Найіми Ефенді³⁵, найбільш загрозливим для Османської імперії морським військовим походом українських козаків виявився похід, здійснений в серпні 1614 року проти міста Синоп, через яке пролягав морський торговельний маршрут, що сполучав столицю Високої Порти (місто Стамбул) із східним узбережжям Чорного моря³⁶. Саме після цієї події літописці XVII століття, зокрема Печеві Ібрагім Ефенді, Мустафа Катіб Челебі та Мустафа Найіма Ефенді, змушені були вказати на особливе значення козацького фактора у співвідношенні військово-політичних сил на Чорному морі. Зокрема, Печеві Ібрагім Ефенді зазначав, що захоплення та зруйнування запорозькими козаками Синопа, яке супроводжувалося стратою та взяттям у полон великої кількості мешканців та спаленням цього міста, спричинило прибуття до столиці численних людей, які з плачем, що «підносився до неба», скаржилися султану на правителя названого міста Насуха-пашу. У зв'язку з цим султан видав наказ покарати цього чиновника смертю³⁷. Печеві Ібрагім Ефенді, Мустафа Катіб Челебі та Мустафа Найіма Ефенді, також в описі цієї історичної події звернули увагу насамперед на зруйнування запорозькими козаками самого міста Синопа, а також на ту обставину, що в результаті захоплення цього міста запорозькими козаками його населення було страчене, дітей його мешканців міста взяли в полон, а саме місто було спалене. Повідомляється також про те, що запорозькі козаки повернулися додому з великою здобиччю³⁸. У зв'язку з цією подією оборонець Дунайського регіону та Чорного моря Ібрагім-паша отримав наказ встановити контроль за переходами через Дніпро, щоб затримати противника. Отже, коли козаки повертались додому, на своєму шляху вони зіткнулися з татарським військом, і між ними стався запеклий бій. В цьому збройному зіткненні козаки зазнали поразки, втратили свою здобич і намагалися врятувати хоча б свої життя. Ті ж козаки, яким вдалося уникнути загибелі, були взяті в полон воїнами Ібрагіма-паші та відповідним чином покарані, а 20-х полонених за вказівкою Ібрагіма-паші 5 жовтня 1614 року доставили до Стамбула³⁹. Проаналізовані нами відомості, отримані з вищезазначених османсько-турецьких рукописних документів, дозволяють нам стверджувати, що районом найбільшої військової активності збройних сил Запорозької Січі на морі в першій половині XVII століття був Дніпро-Бузький лиман⁴⁰, що мав стратегічне значення у системі чорноморського торговельного мореплавства, а також являв собою

32 تاریخ پچوی. الجلد الثانی. استانبول: مطبعة عامره ۳۸۲۱ هـ. — ص. ۲۴۳ — ۷۸۴ ص.

33 Peçevi, İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Cilt II, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s.342–343, 489 s.

34 فنلکة کتب چلبی. الجلد الأول. جريدة حوادث مطبعة سنده طبع اولتمشدر سنه ۱۰۲۱ هـ. — ص. ۸۵۳ — ۲۱۴ ص.

35 نعیم مصطفی افندی. تاریخ نعیم. روضة الحسین فی خلاصة اخبار الخاقین. الجلد الثانی. استانبول: مطبعة عامره ۱۸۲۱ هـ. — ص. ۸۱۱–۹۱۱. — ۱۵۴ ص.

36 У книзі географа XII століття Абу 'Абдаллаха Мухаммада аш-Шаріф ал-Ідрісі «Розвага стомленого в мандрах по світу» ((قافالاً قارتخاً یف قاتشلاً ٴٴٴ)) зазначено, що відстань морського шляху від Константинополя через Синопа до Трапезунда складала 9 днів. Див.: *Al-Idrisi, Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student». Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. Neapoli – Romae: Publisazipni dell 'Istituto per l'Oriente, 1891, Fascicle VIII, p.908.*

37 تاریخ پچوی. الجلد الثانی. استانبول: مطبعة عامره ۳۸۲۱ هـ. — ص. ۲۴۳ — ۷۸۴ ص.

38 Öztürk, Yücel, Özuden Tunaya: Kazaklar ..., s. 343.

39 Gös. yer

40 Щодо цього перебігу подій, пов'язаних з морським походом на м. Синоп та його наслідками, див.: Öztürk, Yüce, Özuden Tunaya: Kazaklar ..., s. 343–344.

водну артерію, що використовувалася для здійснення морських походів запорозьких козаків до володінь Високої Порти, розташованих на Кримському півострові та на південному узбережжі Чорного моря. В цьому зв'язку вартим уваги є також повідомлення про те, що навесні 1615 року козацька флотилія запорозьких козаків, яка складалася з -80ти «чайок», здійснила військовий похід до самої столиці Високої Порти – міста Стамбула. Зважаючи на те, що цей напад був несподіваним для гарнізону Стамбула, місто було сплюндровано, а його околиці спалені. Щоб покарати нападників султан Ахмед I віддав наказ захопити козацьку флотилію. Виконуючи цей наказ, кораблі турецьких військово-морських сил переслідували флотилію козаків аж до гирла Дунаю, де й відбувся запеклий морський бій, який завершився поразкою турків і захопленням козаками в полон командувача тим підрозділом турецького флоту, який мав знищити цих козаків⁴¹.

Текстологічний аналіз повідомлень з османсько-турецьких літописних творів про вторгнення збройних формувань запорозьких козаків у причорноморські володіння Високої Порти, що ми обговорюємо, на наш погляд варто здійснювати з урахуванням військово-політичної ситуації, яка існувала в дослідженому нами регіоні впродовж другого десятиріччя XVII століття. Зазначимо, що згадана ситуація певною мірою відображена в тих архівних документах, що мають своє походження з визначеної нами історичної доби. Зокрема, у книзі № 82 фонду «Mühimme Defteri» османського архіву Туреччини міститься важлива для нашого дослідження інформація, пов'язана з історією українськокозацько-кримськотатарських стосунків, а саме тих суперечностей, які існували впродовж минулих часів між кримськими татарами, що були підпорядкованими Османській державі та українськими козаками, що перебували на службі в Речі Посполитій⁴². На особливу увагу заслуговує інформація, з якої виявляється, що одним з негативних для Високої Порти наслідків від морських війн, які ця держава провадила у Середземному морі в 1614 році, стало послаблення військово-політичного контролю османського уряду на Чорному морі. Зазначається, що, скориставшись цією ситуацією, запорозькі козаки, які перебували під польським контролем, досягли річкою Дунай Чорного моря і сплюндрували турецьке місто Синоп⁴³. Зазначимо, що докладні описи саме цієї історичної події були подані в літописах названих турецьких авторів, розглянутих нами вище.

Що стосується інформації, пов'язаної з відображенням військово-політичної ситуації, яка існувала на той час у Нижньому Подунав'ї та стосовно значення козацького фактору в історичному розвитку вказаного регіону, то вони наявні в документах, присвячених опису подій, пов'язаних з боротьбою за престолонаслідування у Молдові, яка перебувала в той час під протекторатом Османської імперії. Саме тому після смерті молдовського воєводи Єремія турецький султан призначив новим воєводою Стефана Томаша. Але дружина колишнього воєводи звернулася до уряду Речі Посполитої за допомогою у справі затвердження на згаданій посаді її сина Топала Костянтина. Задля виконання цього прохання до Молдови було споряджено 40-тисячне українське козацьке військо, за допомогою якого Стефана Томаша було усунуто від влади. У зв'язку з цим в 1616 році до Молдови була споряджена

41 *Öztürk, Yücel, Özuden Tunaya: Kazaklar ...*, s. 347.

42 BAO, MD, Nu.: 82 (1026 –1027 / 1617–1618). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 47. Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: VI, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioglu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2000, s. XIII, 333 s.

43 BOA, MD, Nu.: 82, s. XVII.

османська армія під командуванням Іскендера-паши, яка завдала поразку названому козацькому війську та поновила Стефана Томаша на посаді молдовського воеводи. Втім, Іскендер-паша продовжив свою воєнну компанію проти українсько-козацького війська спільно з воеводами Валахії, Молдови та Трансільванії. У відповідь на цей захід проти війська Іскендера-паши була споряджена армія Речі Посполитої. Тим часом, напередодні початку битви, а саме 27 вересня 1617 року, на прохання польської сторони було підписано мирну угоду, відому як «Бузький договір» (Bussa Muâhedesi). Умови цього договору передбачали скасування козацьких і татарських нападів на придунайські володіння Високої Порти та невтручання Речі Посполитої у внутрішні справи Валахії, Молдови, а також Трансільванії. В архівних документах, залучених нами в науковий обіг, також говориться про те, що в тому самому 1617 році Київський митрополит Петро Могила почав засновувати в Молдові римську церкву, але керівники конфесій були стурбовані таким розвитком подій, пов'язаних з релігійними питаннями. Ці суперечності були відображені в досліджених нами архівних документах наявністю в них інформації про заходи, вжиті з боку османського уряду для вирішення зазначеної проблеми. Зокрема, в документі № 87 з назвою «Наказ воеводі Молдови»⁴⁴ датованому приблизно 15 травня 1617 року, йдеться про захист інтересів владики, митрополита й інших священників, які перебували в Молдові, а також міститься попередження запобігати втручання представників римського духовенства (патріархів) у справи молдовської православної церкви.

Слід зауважити, що з посіданням султанського трону Османом II Генджом (роки правління: 1618–1622) 26 лютого 1618 року, який намагався посилити міжнародну політику своєї держави, посилювався процес організації воєнних компаній для вирішення стратегічних питань. З іншого боку, знову активізувались напади вищезгаданого козацького війська проти Молдови. В досліджених нами документах є відомості про те, що згідно з відповідним наказом вже згаданий нами Іскендер-паша вкотре спрямував свою армію проти козацького війська. Зокрема, йдеться про вказівки посадовцям-командирам турецьких володінь на Дніпровському та Дунайському регіонах вжити заходів для запобігання опору збройним формуванням українських козаків⁴⁵.

Щоб краще розуміти військову ситуацію, що склалася в нижньодніпровських володіннях Високої Порти, звертаємось за інформацією з документа № 298, що має назву «Наказ усім каді, які перебувають в санджаці Сілістра» і датований 1 вересня 1618 року. В цьому документі йдеться про додаткові заходи, які мають забезпечити посилення оборони згаданих володінь від вторгнень ззовні, а саме – про необхідність перебування у фортеці Очаків упродовж зимового періоду самого правителя Сілістрійського санджаку – головнокомандувача «Özî»⁴⁶ Мехмед бей: «Özî Beglerbeğisi ve ber-vech-i arpalık Silistre sancağına mutasarrıf olan emîru'l-ümerâ'il-kirâm Mehmed dâme ikbâlühû hâliya müceddeden binâ vü ta'mîr olunan Özî Kal'asında kışlayup ol etrâfı

44 87 – Boğdan voyvodasına hüküm ki: Boğdan'da bulunan vladika, metropolit vs. papazların işlerine Rum patrikleri ve dışardan bazı şahıslar tarafından yapılan müdahalelerin önlenmesi (датованому Хісрі: 9 Cemazeyilevvel, sene 1026) дня 9 джемазейілеввел 1026 року Гіджри (приблизно 15 травня 1617 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s. XVI, 59.

45 BOA, MD, Nu.: 82, s. XVII.

46 У досліджених нами османсько-турецьких писемних документах термін *اوزی اوزی اوزی* (Özî, Ōzi, Ōzü) застосовується у двох семантичних значеннях: ¹) гідронімічному (ріка Дніпро); ²) топонімічному (фортеця Очаків – головний адміністративний центр Дніпровського регіону). Див.: Öztürk, Yücel, *Özî'den Tuna'ya: Kazaklar* – 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, s.128–140, harite, 488 s.

muhâza itmek fermânum olmağla kendisi Özi' de kalup... »⁴⁷. Щодо подальших заходів, які передбачалися бути вжитими командуванням Високої Порти в Дніпровському регіоні, то вони зазначені в документі № 237, що має назву «Наказ на ім'я правителя Сірема⁴⁸ Гасан бею» та був виданий через місяць після випередженого наказу, а саме 12 травня 1618 року. Сутність останнього наказу полягає в необхідності передислокувати певну частину збройних сил Високої Порти з району, прилеглого до Середнього Подунав'я, в сторону Дніпра «...Özi cânibine varup hidmetde bulunmağa sa'yü ikdâm eylesin. Özi cânibinün muhâvazası mühimmatdandır...»⁴⁹. В османсько-турецьких архівних документах, зокрема в тих, що зберігаються у зазначеному нами фонді, міститься важлива інформація про заходи турецького уряду, спрямовані на посилення оборони нижньодніпровських володінь Високої Порти, а також на підготовку до Дніпровського (Özi) походу. Зокрема, в документі № 231, що має назву «Наказ кадієві та оборонцю фортеці Сілістра Мехмеду» і датованого 1 червня 1618 року, наголошується таке: «У зв'язку з потребою в додаткових сил для виконання ремонтних робіт фортеці на узбережжі Дніпра з загальної кількості людей, які повинні були направлятися з фортеці Сілістра, 10 осіб мали бути направленими в бік Дніпра проти козацьких озброєних розбійних формувань, інша частина в кількості 40 осіб складалась з релігійних осіб, призначених для забезпечення життєдіяльності фортеці на Дніпрі, а решта 20 осіб повинні були залишатися для оборони фортеці Сілістра. Чисельність осіб, які відряджаються має бути такою, як було відправлено раніше»⁵⁰. Отже, із поданого тексту архівного документу виявляється, що уряд Високої Порти вважав посилення військової присутності у Дніпровському регіоні за стратегічне завдання зовнішньої політики названої держави. Причина активізації військових зусиль у даному напрямку визначається, зокрема, з архівного документу за № 238, що має назву «Наказ правителю Боснійського ейалету візирі Іскендер-паші про призначення його головнокомандуючим війська у напрямку Дніпра»⁵¹, який датований 1 червня 1618 року (за календарем Гіджри – 7 дня місяця джемазейілагіра 1027 року). Цей наказ містить відомості про те, що Іскендер-паша, незважаючи на будь-які обставини, повинен був вирушити разом зі своїм військом до Дніпра і забезпечити оборону цього регіону з метою відбити напади козацьких збройних загонів, які чинили грабунки. Зазначимо, що при цьому вказувалося також на необхідність вжити заходів, спрямованих на позбавлення українських козаків джерел поповнення запасів їх харчування під час здійснення ними контролю за кораблями, які рухалися Дунайським річковим торговельним шляхом. Зокрема, у документі № 310 відомому під назвою «Наказ головному правителю [регіону] Дніпра, кадієві

47 298 – Silistre sancağında vâkı' olan kâdîlara hüküm ki: Silistre sancağına arpalık olarak mutasarrıf olan Özi Beylerbeyi Mehmet Bey Özi Kalesi'nde kışlayacağından, sancağın a'sâr ve rûsumu ile bâd-ı hevâsının kendi yerine görevlendirdiği kethüdâsı Mehmet Çavus'a tahsil ve zabtettirilmesi (датований Hicrî: 11 Ramzân, sene 1027) дня 11 рамадана 1027 року Гіджри (1 вересня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s.198.

48 Сірем – османське володіння, що розташовувалося на рівнині межиріччя Дунаю та його правої притоки, річки Сава.

49 237 – Sirem Begi Hasan Beg'e hüküm ki: Sirem Beyi Hasan Bey'in, Özi seferine gitmek üzere hazırlıklar yaptığı sırada sancağına müdahalede bulunulduğunun iştirilmesi üzerine, sancak kayıtlarına bakıldığında sancağın kendisi üzerinde olduğu anlaşıldığından, kimseyi sancağına müdahale ettirmemesi ve bir an önce Özi taraflarına gidip hizmette bulunması (датований Hicrî: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) дня 7 джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s.157.

50 231 – Silistre kâdîsına ve Silistre Kal'ası Dizdârı Mehmed'e hüküm ki: (датований Hicrî: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) дня 7 джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s. 152–153.

51 238 – Bosna Eyâletine mutasarrıf olup Özi cânibine Serdâr olan Vezîr İskender Pasa'ya hüküm ki: (датований Hicrî: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) дня 7 джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s. 158.

Бабадаги та головному представнику на Дунаї Мустафі»⁵², який датований 22–25 серпня 1618 року (за календарем Гіджри – 1 рамадана 1027 року), згадується про те, що риболовля в озерах і протоках, що в області Бабадаги на Дунайському регіоні, не приносить прибутку державній скарбниці, а натомість служить забезпеченню харчування козацьких збройних загонів, які переховуються в цих місцях і навіть займаються контролем руху суден. Таким чином, з розглянутих архівних документів виявляється, що причиною активізації воєнних зусиль Високої Порти в Нижньому Подніпров'ї було посилення військової активності збройних формувань українських козаків стосовно володінь названої держави, що розташовувалися у Північно-Західному та Західному Причорномор'ї. Разом з цим, перетворення Запорозької Січі на потужну воєнну силу спричинило посилення прагнень Речі Посполитої залучити українських козаків до військових дій цієї держави проти Московського царства. Такі прагнення простежуються в архівному документі польського походження, складеному, імовірно, в 1619 році під назвою «Письмо неизвѣстнаго къ Козакамъ Запорожскимъ, представляющее имъ опасности подвергается Рѣчъ посполитая, по причинѣ ихъ набѣговъ на Турцію и совѣтующее имъ отправляться на Московскую войну къ Королевичу Владиславу, если не въ состоянїи жить мирно»⁵³. Грунтуючись на висловленому, ми вважаємо за доцільне зазначити, що в досліджених нами османсько-турецьких історичних писемних документах є відомості про вторгнення військово-морських загонів запорозьких козаків у Нижнє Подунав'я, на територію, прилеглу до Стамбула, про їх напади на портове місто Синоп, а також про заходи уряду Високої Порти, спрямовані на посилення оборони Дніпровського регіону, що свідчить про те, що згадані бойові дії чинилися тими самими стародавніми шляхами чорноморської торгівлі, на яких упродовж доби раннього середньовіччя активно діяли купці Київської Русі та Візантійської імперії⁵⁴. Отже, варто констатувати, що розглянута нами військова діяльність запорозьких козаків представляла упродовж перших двох десятиріч XVII століття найбільш активний компонент функціонування згаданих водних комунікацій.

Військові дії українських козаків доцільно умовно розділити на два типи, а саме: 1. Руйнівні вторгнення окремих військово-морських загонів у прибережні володіння та портові міста Османської імперії; 2. Участь в якості союзників у війнах з Високою Портою, які провадилися Річчю Посполитою та Австрією. Зазначимо при цьому, що присутність у повідомленнях з османсько-турецьких писемних документів про згадані військові дії докладної інформації про втрати козаків у боях та покарання

52 310 – Özi beğlerbeğisine ve Babadağı kâdîsına ve Tuna Nâzırı Mustafâ'ya hüküm ki: (датований Hicrî: 1 Ramazân, sene 1027) дня 1 рамадана 1027 року Гіджри (22 серпня 1618 року за християнськими літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82, s.206.

53 Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть третья. — Акты о козакахъ (1500–1648). — Томъ I. — Киевъ «Въ типографіи И. и А. Давиденко», 1863. — С. 265–267. — 434 с.

54 Зокрема, то був дніпровсько-чорноморський водний торговельний шлях, яким, згідно з Ібн Хурдазбігом, «купці-руси» через гирло Дніпра і надалі вздовж західного узбережжя Чорного моря транспортували свої товари до Константинополя. Див.: Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far. — Р. 154–155. Цим самим водним шляхом, за даними з «Повісті минулих літ», здійснювалися військові експедиції київських князів проти Константинополя у 911 та у 944 роках (Літопис Руський за Іпатським списком. Від. ред. О.В. Мишанич. Переклад з давньоруської Л.С. Маховеця. — Київ «Дніпро», 1989. — С. 18–19, 23–24. — XIV, 590 с.). Щодо нападів українських козаків на портове місто Синоп, то вони здійснювалися морським торговельним шляхом, який, згідно з ал-Ідрісі, пролягав від Константинополя у східному напрямку вздовж північного узбережжя півострова Мала Азія до Трапезунда, і далі вздовж східного узбережжя Чорного моря прямував на північ, до «руського моря», тобто до Керченської протоки. Див.: Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragare student». — р. 908.

їх турками є свідченням визнання авторами цих документів запорозьких козаків як найбільш сильних, а отже – небезпечних для Високої Порти воїнів. На користь висловленого нами міркування свідчить той факт, що «козацьке питання» було одним з найважливіших питань у дипломатичних стосунках згаданих європейських держав з Османською імперією. Ця обставина відображала значне зростання військової сили українського козацтва, і як наслідок цього історичного явища – посилення значення цієї етнополітичної спільноти в системі міжнародних відносин у Європі дослідженої нами історичної доби. До сказаного варто додати, що зафіксована угорською дослідницею Марією Іваніч в австрійських архівних документах інформація про участь запорозьких козаків у війні з Габсбургами на боці Османської імперії не підтверджується досліджуваними нами османсько-турецькими писемними документами. Тому доцільно висунути припущення, що згадані козаки були вільними найманцями. Отже, розглянута інформація, на наш погляд, є додатковим свідченням того, що потреба у такій військовій силі, якою були запорозькі козаки, виявлялася з боку всіх учасників розглянутого збройного конфлікту, а саме з боку Габсбургської держави, Речі Посполитої, а також і Османської імперії, зокрема.

Важливими для нашого дослідження є виявлення інформації про наявність у другому десятилітті XVII століття чинників, які представляли собою передумови для формування в майбутньому українськокозацько-кримськотатарського союзу. Зокрема, таким є відомості про те, що збройні сили Кримського ханства, незважаючи на підлеглість цього державного утворення Османській імперії, разом з українськими козаками чинили вторгнення у нижньодунайські володіння останньої.

Висновки

1. Етимологічне значення терміну «козак» – «рити, копати», «надбання, здобуток; прибуток; дохід», а також «переможець», «вправний вершник», «вільна людина, яка шукає для себе пригод», «волоцюга, мандрьох, приبلуда» та інше.
2. Слід вважати, що первинним історично-географічним ареалом козацтва була територія кипчацького степу (Deşt-i Kıpçak).
3. Процес формування та розвитку українського козацтва слід вивчати у взаємозв'язку з кипчацьким козацтвом.
4. Хронологічно час появи слова «козак» – до XII століття.
5. 90-ті роки XV сторіччя – початок морських походів українських козаків.
6. Запорозькі козаки в період між другою половиною XV та першою половиною XVII століть здійснювали морські походи в район південного узбережжя Чорного моря понад 20-ти разів.
7. Причини цих походів були, головним чином, політичні та економічні.
8. В результаті наступу козацького війська України Османська держава зазнала відчутних втрат, а саме: багато людей попали у полон, міст та фортеці стали захопленими, а нерухоме майно було знищено або зруйновано.
9. Починаючи від 40-х років XVII ст. стає очевидним виникнення дипломатичних відносин між козацько-гетьманською Україною, Кримським ханством і Османською державою.

10. Повноваження, які турецькі султани надавали очільникам Запорозького козацтва – гетьманам – взагалі та для здійснення спільних військових походів зокрема.

Таким чином, об'єктивна інтерпретація текстів українських, турецьких і деяких арабських письмових джерел дозволяє нам виконувати об'єктивні дослідження з питань формування та етапів розвитку українського козацтва, морських походів українських козаків, укладання воєнно-політичного союзу, а також зовнішньополітичної спрямованості останніх.

Conclusions

1. Etimologically the meaning of the term "Cossack" is "to dig", "possessions", "income; profit", as well as «conqueror», "skilled skilled horseman", "a free man looking for adventures", "tramp, vagabond, roamer" and others.
2. We think it should be supposed that the primary historical and geographical areal of the "Kozakdom" was the territory of the Kipchak Steppe (Deşt-i Kıpçak).
3. The processes of forming and development of the Ukrainian Kozakdom should be studied in connection with the Kipchak Kozakdom.
4. Chronologically the word "Cossack" arose before the 12th century.
5. The 90s of the 15th century were the beginning of naval cruises of the Ukrainian Cossacks.
6. The Zaporozian Cossacks during the period between the second part of the 15th century and the first part of the 17th century made naval cruises to the area of the southern shore of the Black Sea about 20 times.
7. The reasons for the naval cruises were political and economical.
8. Offences of the Ukrainian Cossacks Army resulted in serious losses of the Ottoman Empire, and particularly: many people were captivated, cities and towns were captured, while the immovable property was either ruined or destroyed.
9. Beginning from the 40s of the 17th century here is observed formation of diplomatic relations between the Cossack Ukraine, headed by a Hetman, Crimean Khanate and Ottoman Empire.
10. The powers Turkish Sultans endowed the leaders of the Zaporozian Kozakdom with – Hetmans – in general and particularly for making joint military marches.

Therefore, an objective interpretation of the texts of Ukrainian, Turkish and some Arabic written sources makes it possible to carry out objective studies in terms of the formation and development stages of the Ukrainian Kozakdom, their naval cruises and making a military and political union, as well as the external orientation of such unions.

Выводы

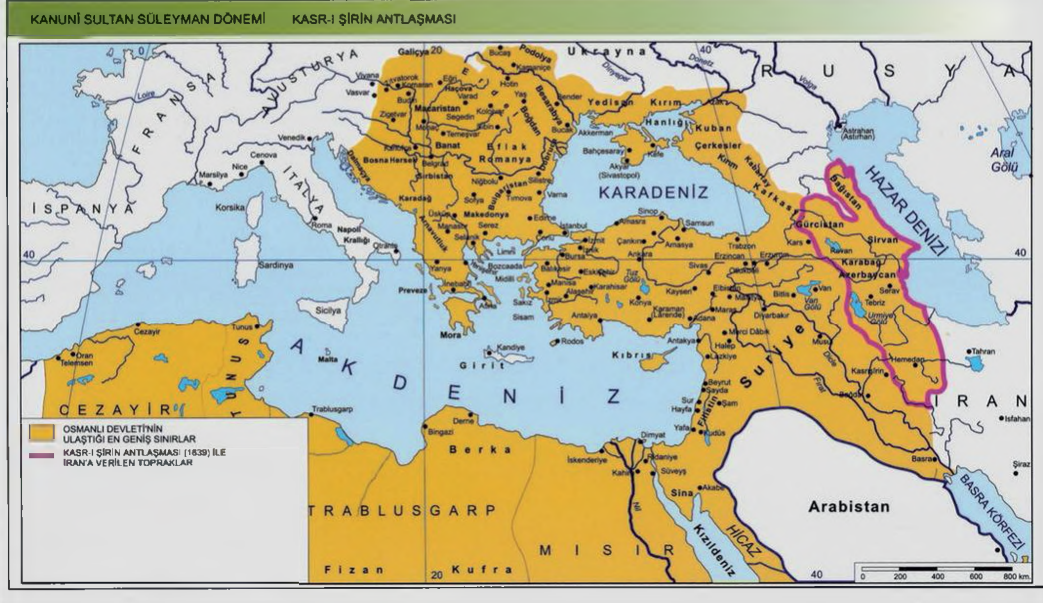
1. Этимологически значение термина «казак» – «рыть, копать», «достояние; прибыль; доход», а также «победоносец», «искусный всадник», «свободный человек, ищущий приключений», «бродяга» и др.
2. Следует считать, что первичным историко-географическим ареалом казачества была территория кыпчакской степи (Deşt-i Kırçak).
3. Процесс формирования и развития украинского казачества следует изучать во взаимосвязи с кыпчакским казачеством.
4. Хронологически время появления слова «казак» – до XII века.
5. 90-тые года XV века – начало морских походов украинских казаков.
6. Запорожские казаки во период между второй половиной XV и первой половиной XVII веков осуществляли морские походы в район южного побережья Черного моря более 20-ти раз.
7. Причины этих походов были, главным образом, политические и экономические.
8. В результате наступления казачьего войска Украины Османская держава понесла серьёзные потери, а именно: многие попали в плен, города и крепости были захвачены, а недвижимое имущество было уничтожено или разрушено.
9. Начиная с 40-х годов XVII ст. наблюдается возникновение дипломатических отношений между казацко-гетманской Украиной, Крымским ханством и Османским государством.
10. Полномочия, которые турецкие султаны давали предводителям Запорожского казачества – гетманам – вообще и для осуществления совместных военных походов в частности.

Таким образом, объективная интерпретация текстов украинских, турецких и некоторых арабских письменных истоников позволяет нам выполнять объективные исследования по вопросам формирования и этапов развития украинского казачества, морских походов украинских казаков, заключения военно-политического союза, а также внешнеполитической направленности последних.

17. VE 18. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ

18. Yüzyılda Osmanlı Devleti

17 ve 18. Yüzyıllarda Türk Osmanlı Devleti Haritası

Giyom Levasser de Boplan'nın 17. Yüzyılda Ukrayna Haritası

Kazak Mamay (Sanatsal Ukrayna Kazağı simgesi)

Ukrayna Hatmanı Petro Kanaşeviş-Sahaydaçniy
(hatmanlık dönemi: 1614-1622)

Ukrayna Hatmanı Bogdan Himelnitskiy
(hatmanlık dönemi: 1648-1657)

Ukrayna Hatmanı Petro Doroshenko
(hatmanlık dönemi: 1665-1676)

Ukrayna Hatmanı İvan Mazepa (hatmanlık dönemi: 1687-1709)

Ukrayna Kazaklarının Dizelgesi

- 1) Барабаські козаки (براباش قزاقلاري / «Barabaş Kazakları») – очевидно від імені запорозького кошового Якова Барабаша.
- 2) Черкеські козаки (چرکس قزاقلاري Çerkez Kazarları).
- 3) Донські козаки (دون قزاقلاري / «Don Kazakları»).
- 4) Козаки-побратими (قارداش قزاغی / «Kardeş Kazağı») – так називали турецькі та кримськотатарські вояки українських козаків під час спільних походів.
- 5) Польські козаки (له قزاقلاري / «Leh Kazakları») – очевидно йдеться про українських козаків, котрі були у підпорядкуванні Речі Посполитої.
- 6) Поткальські козаки (پوتقالی قزاقلاري / «Potkalı Kazakları») – можемо припустити, що ця назва козаків походить від назви острова, розташованого поблизу відповідних місць розташування цієї групи козаків.
- 7) Жовтокамиські козаки (صاریقامیش قزاقلاري / «Sarıkamış Kazakları») – складне турецьке слово «sarıkamış», яке є сполученням з двох тюркських слів – «sarı», що означає «жовтий, золотавий», та «kamış» – «зілля». Отже цих козаків українською мовою слід називати «Жовтокамиські козаки» (очевидно, через те, що болотистих місцинах, де розташовувались ці козаки, росло багато жовтуватих рослин-зілля).
- 8) Жовтоводські козаки (قزاقلاري صاریسو / «Sarısu Kazakları») – слово «sarısu», яке є сполученням з двох тюркських слів: «sarı», що означає «жовтий, золотавий», та «su» – «вода». Отже цих козаків українською мовою слід називати «Жовтоводські козаки».
- 9) Водограйські козаки (شاله قزاقلاري / «Şelale Kazakları»), що в перекладі означає очевидно, з тієї причини, що поблизу Запорозької Січі був водограй.
- 10) Запорозькі козаки (ظاپوروك قزاقلاري / «Zaporog Kazakları») – українські козаки з центром у Запорозькій Січі.
- 11) Дніпровські козаки (اوزی قزاقلاري / «Özü (Özi) Kazakları»).
- 12) Козаки-бунтівники (اق-اسی قزاقلار / «Ak, Asi Kazaklar») – означає козаки, котрі виступали проти чогось або когось, чинили опір, завдавали шкоду.